

ОБСТАВИННІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ЯК ОКРЕМИЙ ТИП СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ

О. П. Буряченко, І. Р. Домрачева

Анотація. У статті аналізуються обставинні словосполучення як окремих типів семантико-синтаксичних відношень. Підкреслюється, що обставинні відношення ґрунтуються на значеннях дій, станів, з одного боку, та обставинних значеннях – з іншого. Зазначається, що обставинні відношення простежуються в словосполученнях, у яких залежне слово позначає спосіб дії, якість, міру, ступінь вияву дії, стану чи ознаки або місце, час, причину, мету, умову дії, стану чи певної ознаки. Головним компонентом у таких словосполученнях найчастіше є дієслово, рідше віддіслівний іменник. Залежне слово виконує роль обставини.

Ключові слова: словосполучення, семантико-синтаксичні відношення, обставина місця, обставина часу, обставина причини.

Вступ. Проблема дослідження словосполучень ускладнюється наявністю різних точок зору щодо типології словосполучень за різними критеріями, зокрема класифікації словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями.

Актуальність нашої теми полягає в тому, що відсутність єдиного підходу до визначення типів словосполучень за цим критерієм зумовлюється наявністю різноманітних синкретичних і перехідних явищ у системі семантико-синтаксичних відношень. Іноді визначити тип семантико-синтаксичних відношень дуже складно без урахування дериваційних зв'язків словосполучень з синтаксичними одиницями інших рівнів. Особливо сказане стосується обставинних відношень словосполучень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характеру смислових відношень між компонентами словосполучень було започатковано у розвідках Л. Теньєра. Подальшого опрацювання це питання набуло у працях зарубіжних і вітчизняних мовознавців В. Адмоні, М. Балко, Н. Валгіної, І. Вихованця, А. Загнітка, Г. Удовиченка, Л. Шитик, К. Шульжука та ін., проте й наразі воно залишається спірним. Українська дослідниця М. Балко виділяє два основні підходи до окреслення типології словосполучень за цим критерієм.

Зазначимо, що згідно з першим підходом (І. Вихованець, К. Шульжук та ін.), мовознавці виділяють атрибутивні, субстанціальні адвербіальні типи семантико-синтаксичних відношень у підрядних словосполученнях. Згідно з іншим підходом (Н. Валгіна, А. Загнітко та ін.), за характером смислових відношень між компонентами словосполучення поділяються на: атрибутивні, об'єктні, суб'єктні, обставинні та комплетивні [1, с. 98]. Різні аспекти обставинних словосполучень, крім М. Балко, досліджували Г. Вакуленко, О. Гургула, З. Іваненко, Г. Козачук, Ю. Маркітантов, С. Степанюк, Л. Шитик та ін. мовознавці, проте, на нашу думку, їх недостатньо.

Мета дослідження – охарактеризувати обставинні словосполучення як окремих типів семантико-синтаксичних відношень.

Меті підпорядковані такі завдання:

1. Описати синтаксичні відношення кількох різновидів;
2. Зазначити загальні особливості обставинних словосполучень, які є окремим типом семантико-синтаксичних відношень.

Предмет дослідження – особливості обставинних словосполучень, які є окремим типом семантико-синтаксичних відношень.

Об'єкт дослідження – обставинні словосполучення.

Методи дослідження: аналіз та синтез.

Основний розділ. Обставинні відношення ґрунтуються на значеннях дій, станів, з одного боку, та обставинних значеннях – з іншого. Обставинні відношення простежуються в словосполученнях, у яких залежне слово позначає спосіб дії, якість,

міру, ступінь вияву дії, стану чи ознаки або місце, час, причину, мету, умову дії, стану чи певної ознаки. Головним компонентом у таких словосполученнях найчастіше є дієслово, рідше віддієслівний іменник. Залежне слово виконує роль обставини [2, с. 56].

Обставинні синтаксичні відношення бувають кількох різновидів. Виявлення кожного з них потребує розуміння своєрідності семантико-граматичних властивостей обох компонентів словосполучення. Розрізняти їх також допомагають питання, поставлені від головного слова до залежного:

1) обставинно-означальні відношення:

– відношення способу дії (їх виявляють за допомогою питань *як? у який спосіб?*): *писати* → *грамотно*, *бігти* → *швидко*, *працювати* → *з піднесенням*, *дивитися* → *з докором*, *летіти* → *літаком*;

– відношення кількості, міри або ступеня (*скільки? скільки разів? якою мірою?*): *два рази* → *перечитати*, *зовсім* → *втомлений*, *бігти* → *до знесилення*;

2) просторові відношення (*де? куди? звідки?*): *зустрітись* → *в інституті*, *бігати* → *на стадіоні*, *виїхати* → *за кордон*, *піднятися* → *за хмари*;

3) часові відношення (*коли? як довго? з якого часу? доки?*): *зустрітись* → *навесні*, *прийти* → *через місяць*, *прийти* → *своєчасно*, *чекати* → *з дитинства*;

4) причинові відношення (*чому? від чого? через що? з якої причини?*): *плакати* → *від образи*, *напівхворий* → *з похмілля*, *похвалити* → *за відвагу*, *сказати* → *згарячу*;

5) відношення мети (*навіщо? для чого? з якою метою?*): *сміятися* → *з горя*, *зробити* → *на зло*, *прийти* → *поговорити*, *придатний* → *для малювання*;

6) умовні відношення (*за якої умови?*): *зробити* → *при бажанні*, *зупинитись* → *на випадок заборони* [2, с. 56-57].

Синтаксичні відношення одного типу можуть ускладнюватися синтаксичними відношеннями іншого, тобто в деяких словосполученнях суміщаються різнотипні відношення (атрибутивні, об'єктні, обставинні), простежується властивий їм синкретизм (від гр. *synkretismos* – з'єднання) – поєднання (синтез) диференційних структурних і семантичних ознак одиниць мови, що протиставлені одна одній в системі мови і пов'язані явищами перехідності» [3, с. 446]: *Поїздка* (яка? і куди?) *за кордон*, *життя* (яке? і де?) *в місті*, *праця* (яка? і коли?) *ночами*.

Отже, синкретичні утворення виражають одночасно значення двох або більше мовних одиниць. На думку Л. Шитик, «значеннєвий синкретизм семантико-синтаксичних відношень породжується функціональним синкретизмом засобів вираження цих відношень» [4, с. 8], до яких належать особливості синтаксичного зв'язку між компонентами, лексична і граматична природа поєднаних слів тощо, пор.: *миска* (з чим? яка?) *з пірїжками*, *дума* (про кого? яка?) *про тебе*, *мандрівка* (куди? яка?) *в гори*, *припухлий* (від чого? з якої причини?) *від сну* і под.

Важливий також інший аспект синтаксичних відношень: стрижневому слову може бути властива розгалужена валентність, тобто здатність сполучатися з кількома чи багатьма різно значеннєвими і синтаксично підпорядкованими словами. Завдяки цьому формуються словосполучення різної семантики, з неоднаковими синтаксичними відношеннями між компонентами, пор.: *стріляти з кулеметів* (об'єктні відношення – названо знаряддя дії) і *стріляти з окопів* (обставинні (просторові) відношення).

Зазначимо, що семантика обставин різноманітна, і вони класифіковані переважно ідентично до розрядів прислівників за значенням, хоч, як зазначає Г. Козачук, у науковій літературі кількість їх подана різна – від семи до двадцяти шести [5, с. 91]. Не однаково кількість обставин визначено через семантичну конкретизацію їх. Але основними називають розряди, що виражають обставини ситуації, тобто ті, які характеризують дію щодо часу, місця, мети, причини і способу дії та які виконують у реченні функцію своєрідних означень, що характеризують процес або ознаку іншої ознаки [6, с. 209].

К. Шульжук зазначає, що типова обставина як структурно-семантичний компонент речення має такі диференційні ознаки, які відрізняють її від інших другорядних членів речення [7, с. 103] :

- а) вона не є компонентом структурної схеми речення (як другорядний член);
- б) виступає виразником обставинних семантико-синтаксичних відношень;
- в) виражена прислівниками, дієприслівниками, формами непрямих відмінків іменників та інфінітивом;
- г) поєднана з головним компонентом зв'язком прилягання;
- г) переважно не має чітко закріпленої позиції у реченні;
- д) при актуальному членуванні речення може самостійно виконувати функції теми і реми або ж бути їх складниками.

Вивчаючи обставинно-означальні відношення в українському словосполученні, І. Арібжанова досліджує функціональні компоненти в структурі простого речення, які займають підпорядковану словам з ознаковою семантикою позицію і включаються в структурні схеми дієслівно-прислівникового вираження *на зразок іти швидко, іти вбрід, іти багато*. Як зазначає науковець, сучасна описова граматики стосовно цих функціональних компонентів дотримується традиційного підходу, за яким придієслівні (приприсудкові) компоненти є або додатками (як правило, вираженими залежними субстантивами), або обставинами (прислівникового вираження) [8, с. 30].

Формально-позиційний критерій вважається вагомим навіть тоді, коли визнають атрибутивну семантику придієслівного компонента: незважаючи на те, що частина прислівників (як і прийменниково-іменникових сполук) позначає ознаку дієслова, їх відносять до спеціалізованих засобів вираження обставин. Щоправда, при цьому семантична специфіка таких функціональних компонентів увиразнюється типологічно: їх включають у групу «обставинно-означальну, побудовану за прикметниковою моделлю», оскільки ця модель «характеризується атрибутивним значенням» [9, с. 391].

Однак кваліфікація функціональних компонентів зі значенням ознаки як обставинних є суперечливою: якщо функціональний компонент характеризується атрибутивним значенням, то чому його називають обставиною, з іншого боку – якщо це обставина, то чому вона виражає атрибутивне значення?

Потрібно зазначити, що на думку І. Арібжанової, придієслівний характер аналізованих функціональних компонентів аж ніяк не може суперечити їхній означальній семантиці. Навпаки, дозволяє ще раз підтвердити положення про те, що ознаки властиві не лише предметам, а й іншим ознакам [8, с. 30]. Адже, як зазначає І. Кучеренко, ознаки – це «те, що належить предметові чи явищу, чим предмет або явище уподібнюється до інших чи відрізняється від них», «кожна ознака має свої якісні, кількісні чи інші особливості, тобто існують також і ознаки ознак. Тоді як обставини – це «ті об'єктивно існуючі поза предметом різні фактори, які зумовлюють наявність (існування) предмета з усіма його ознаками – предикативними чи непредикативними, – місце, час, різні стимули вияву ознак предметів – причина, мета та ін.» [10, с. 81].

Опосередковані означення способу дії, як і квалітативні означення, виражають внутрішню властивість дії, те, чим характерна дія в своєму вияві. Придієслівність якісних і способових компонентів є диференційною їх рисою. Проте, на відміну від якісної, способовій ознаці не властиво виявляти різну міру її інтенсивності, пор.: *ішов швидко, ішов швидше і йшов вбрід, ішов поспішаючи, ішов по-ведмежому*.

Опосередковані кількісні означення (міри і ступеня) виражають кількісну визначеність предикативної або атрибутивної ознаки, тому можуть бути і придієслівними, і приад'єктивними та приадвербіальними компонентами.

Мовознавці називають два засоби вираження обставин місця – прислівники місця і прийменниково-відмінкові конструкції: *Облітають квіти, обриває вітер пелюстки печальні й розкида кругом. Скрізь якась покора в тишині розлита, і берізка гола мерзне під вікном* (В. Сосюра) Але обставини місця нерідко бувають виражені цілими

словосполученнями, тобто мають аналітичну форму: *Недалеко од Богуслава коло Росі, в довгому покрученому яру розкинулося село Семигори* (І. Нечуй-Левицький); *Гори підступають до самого моря...* (П. Загребельний).

У семантичному плані обставини місця по-різному характеризують дію, стан, ознаку, подію в просторовому аспекті. Саме за семантикою виділяють два різновиди обставин місця: власне обставини місця та обставини напрямку дії, руху (вихідний пункт) і на позначення шляху переміщення [7, с. 105–107]. Обидва різновиди обставин місця мають переважно синтетичні форми вираження, але нерідко власне обставини місця виражені аналітичними формами. Вони зазвичай мають значення необмеженого або умовно обмеженого простору.

Обставини напрямку дії або стану конкретизують місце в просторі, де може локалізуватися дія або перебувати у певному стані. Обставини зі значенням напрямку називають кінцеву, вихідну точку поширення дії чи стану або виражають шлях руху, відповідаючи на питання *куди? звідки? яким шляхом?* Відповідно виділяються три різновиди обставин: зі значенням кінцевої точки поширення дії чи стану, вихідної точки поширення дії чи стану та шляху переміщення. Ці обставини поєднуються переважно з дієсловами, що виражають рух, переміщення в одному чи різних напрямках [11, с. 154].

Обставини часу характеризують дію, стан, ознаку за їх стосунком до певного часу і відповідають на питання *коли? доки? з якого часу? до якого часу? з яких пір? до яких пір?* Вони виражаються прислівниками часу, безприйменниковими іменниками та іменниками в непрямих відмінках із прийменниками, дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, фразеологізмами. При цьому однаковою мірою активно використовуються непоширені й поширені обставини часу. Обставини часу із семантичного погляду поділяють на два різновиди: обставини із загальним значенням моменту дії або стану та обставини із загальним значенням хронологічних меж тривання дії чи стану.

Обставини причини характеризують дію, стан, ознаку, вказуючи на причину, підставу виникнення їх, і відповідають на питання *чому? через що? з якої причини? на якій підставі?* Вони виражаються: прислівниками причини, дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, прийменниково-іменниковими конструкціями. Для останніх функція обставини є вторинною, тому більшість зворотів, крім набутого обставинного, зберігають і об'єктне значення.

Обставини умови означають умову, за якої відбувається дія, і відповідають на питання *за якої умови?* Обставини умови виражаються: прийменниково-іменниковими конструкціями, дієприслівниковим зворотом. За типами умовних детермінантів виокремлюють речення з детермінантами із самостійним значенням умови та речення з детермінантами із ситуативним значенням умови.

Обставини допусту вказують на умову, всупереч якій щось відбувається, і відповідають на питання незважаючи *на що? всупереч чому?* Вони виражаються: прийменниково-іменниковими конструкціями, дієприслівником і дієприслівниковим зворотом.

Обставини мети означають мету дії чи стану і відповідають на питання *для чого? нащо? навіщо? з якою метою?* Вони виражаються: прислівниками мети, прийменниково-іменниковими формами, дієприслівниковим зворотом, інфінітивом, складеними прийменниками.

Висновки. Отже, обставинні відношення ґрунтуються на значеннях дій, станів, з одного боку, та обставинних значеннях – з іншого. Обставинні відношення простежуються в словосполученнях, у яких залежне слово позначає спосіб дії, якість, міру, ступінь вияву дії, стану чи ознаки або місце, час, причину, мету, умову дії, стану чи певної ознаки. Головним компонентом у таких словосполученнях найчастіше є дієслово, рідше віддієслівний іменник. Залежне слово виконує роль обставини. Опосередковані означення способу дії виражають внутрішню властивість дії, те, чим характерна дія в своєму вияві. Локальність у семантико-граматичній структурі речення має дві основні форми вираження – синтетичну та аналітичну. Типовими засобами вираження

синтетичної форми є прислівники, прислівникові сполучення та адвербіалізовані відмінкові форми іменників. Нетиповими, хоч і часто вживаними в українській мові, є обставини місця, виражені семантично чи синтаксично нерозкладними словосполученнями, які здатні у реченні виконувати функцію як власне обставин місця, так і зі значенням кінцевої чи вихідної точки поширення дії або стану. Обставини часу із семантичного погляду поділяють на два різновиди: обставини із загальним значенням моменту дії або стану та обставини із загальним значенням хронологічних меж тривання дії чи стану. Обставини причини, умови, допусту, мети виражаються: прислівниками, дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, приїменниково-іменниковими конструкціями, інфінітивами, складеними приїменниками.

Аннотація. В статті аналізуються обстоятельственные словосочетания как отдельный тип семантико-синтаксических отношений. Подчеркивается, что обстоятельственные отношения основываются на значениях действий, состояний, с одной стороны, и обстоятельственных значениях – с другой. Отмечается, что обстоятельственные отношения прослеживаются в словосочетаниях, в которых зависимое слово обозначает способ действия, качество, меру, степень проявления действия, состояния или признака или место, время, причину, цель, условие действия, состояния или определенного признака. Главным компонентом в таких словосочетаниях чаще всего является глагол, реже отглагольное существительное. Зависимое слово выполняет роль обстоятельства.

Ключевые слова: словосочетание, семантико-синтаксические отношения, обстоятельство места, обстоятельство времени, обстоятельство причины.

Abstract. The article analyzes the contingency of the phrase as a separate type of semantic-syntactic relations. It is emphasized that circumstantial relations are based on the values of actions, states, on the one hand, and factual meanings - on the other. It is noted that the circumstances of the relationship are traced in phrases, in which the dependent word denotes the way of action, quality, degree, degree of expression of action, condition or attribute, or place, time, cause, purpose, condition, state, or certain attribute. The main component in such phrases is often a verb, less verb noun. Dependent word performs the role of circumstance.

Key words: phrase, semantic-syntactical relations, circumstances of place, circumstances of time, circumstances of reasons.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Балко М. В. Основні підходи до виділення типів словосполучень за семантико-синтаксичними відношеннями / М. В. Балко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія : Філологія. – 2011. – Вип. 61. – С. 96–100.
2. Дудик П. С. Синтаксис української мови : підруч. / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 384 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Шитик Л. В. Синкретичні об'єктно-обставинні відношення та засоби їх вираження в сучасній українській літературній мові : автореф. ... канд. філол. наук / Л. В. Шитик. – К. : Український держ. пед. у-нт ім. М. П. Драгоманова, 1996. – 23 с.
5. Козачук Г. О. Обставина способу дії в семантико-граматичній структурі речення / Г. О. Козачук // Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. – 2004. – С. 91-95.
6. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда, відп. ред. О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підруч. / К. Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2010. – 408 с.
8. Арібжанова І. М. Опосередковані означення в сучасній українській мові / І. М. Арібжанова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика. – 2008. – Вип. 19. – С. 30–32.
9. Вихованець І. Р. Обставини / І. Р. Вихованець // Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – С. 391–392.
10. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови : Морфологія / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля, 2004. – 464 с.
11. Вакуленко Г. М. Цілісні словосполучення у функції власне обставин місця в українській мові / Г. М. Вакуленко // Література та культура Полісся. – 2016. – Вип. 84. – С. 150–156.